

TEMELJNA OBILJEŽJA FILOZOFIJSKE DJELATNOSTI U POSLIJEPREPORODNOM RAZDOBLJU

Ljerka Schiffler

U svom *Uvodnom govoru kod proslave 50. godišnjice preporoda hrvatske knjige*, što ga je Franjo Rački održao 16. studenog 1885. godine,¹ napomenut će on kako »djelo preporoda prije 50 godina započeto, unatoč toli sjajnom uspjehu nije dovršeno«, i istaknuti kako je »ono iz ruku prvih preporoditelja« povjereno daljnjim generacijama da ga nastavljaju i usavršuju. Početni impulsi teorijske refleksije od 30. do 50. godina 19. st. (pretežito suradnici Danice Ilirske) i utjecaj preporodnih ideja nastavit će se tijekom druge polovine stoljeća, posebice 60-ih i 80-ih godina, te kraja stoljeća, periodizacijski obilježenog kao razdoblje klasičnog romantizma (Z. Posavac), točnije protorealizma (1865-1881), te realizma (1881-1892) u književnosti. U tom je kontekstu vrijedna pozornosti prosudba I. Kršnjavog, 1902. godine o revolucionarnosti kao biti ilirskog pokreta te o utjecaju europskog romantizma na naraštaj iliraca. On naime kaže kako je »u europskoj literaturi romantizam reakcija protiv volterijanizma; u nas volterijanizmu nije bilo traga, ali romantička reakcija našla je odziva u našim ilirskim piscima /..../. U nas uvijek cvijeta reakcija«.²

O pozivu na tuđi filozofski svijet, na životna shvaćanja i stalnu težnju višeg duševnog života od razdoblja ilirizma kao pripremnog razdoblja stvaranja vlastite filozofije (filozofske individualnosti) progovorit će i V. Dvorniković 1919. g.

(»Savremena filozofija«), naglašavajući kako »naša nacionalna kultura čeka ... zreli, filozofski dopunjak ... To čekanje traje već tamo od kulturnog našeg trgnuća u ilirskom pokretu i ostalo je do danas tek čekanje. Ali to čekanje ne valja — u filozofiji! — da se izvrgne u djetinju nestrpljivost, kao što se lako dešava u mladim kulturama«.

Motreno u obzoru povjesničara hrvatske filozofije taj će se idejni utjecaj preporodnih ideja očitovati u nekoliko vidova. Uza sve poteškoće i nedostatke jedne usustavljene i u potpunosti izvedene analize, pregledne slike, određenja i vrednovanja skupnog filozofijskog konteksta i determinanti Šenoinog razdoblja u književnosti (čija šira obrada tek predstoji istraživačima i proučavateljima), te je vidove moguće pratiti: 1) u idejnom i duhovnom smislu, usprkos skromnim domaćajima filozofskog mišljenja, kao pripremu novog razdoblja razmeđa stoljeća (stilski epoha Moderne), kako razdoblja *znanstvene pripreme* u području prirodnih i humanističkih disciplina, također i početnih *stvaralačkih inicijativa* (primjerice modernizacije metode znanstvenog mišljenja), prvih skromnih začetaka stvaranja filozofije na nacionalnom jeziku i vlastitih teorijskih stavova i pogleda. Očituje se to u nekim temeljnim smjernicama koje svoju konkretizaciju imaju u književnoj, nacionalnoj i političkoj sferi, a od filozofskih disciplina ponajviše u normativnoj etici (»uređivanje čina«) psihologiji (»dušoslovju«) i pedagogiji, gdje se ukazuje na filozofski smisao odgoja i naobrazbe, na odgoj duševne samosvijesti, te u zasadama filozofije života, u *praktičnoj filozofiji*, etici i politici (Starčevićeva »filozofija srca i uma«),³ u sprezi teorijskog i praktičnog mišljenja, zajedništva misli, ideja i života, života i istine, istine i povijesti. Nadalje je to filozofsko promišljanje političko-pravne i povijesno-teorijske problematike (prirodnog prava, zakonodavstva, čina, djelovanja, dužnosti, morala, slobode, čovječnosti, vlasti, države). Nadalje je to utemeljenje i postuliranje ideje *filozofije povijesti*, različitih poimanja i shvaćanja filozofije povijesti (Rački, Starčević, Kršnjavi, Stare), te filozofije prava (značajno mjesto u tom području praktične filozofije pripada A. F. Albelyju, jednom od prvih filozofa prava u Hrvatskoj i njegovom sustavu pravne filozofije).⁴ Otvaranjem problematike *istine i slobode* (kao njenih temeljnih kategorija) i njihova ozbiljenja, polažu se osnove znanstvene, filozofske, književne i umjetničke naobrazbe, obrazovanja čovjeka, prave naobrazbe za život; 2) u sazreloj svijesti o potrebi uvida u povijesnu zbilju, u nacionalnu povijest, kroz istovremeno prisutne crte romantizma, idealizma, historizma, pozitivizma i

scijentizma, te u tom okviru i u shvaćanju i razumijevanju samog *predmeta* i *zadaca filozofije* bitno shvaćene kao *znanosti života* i njene društvene funkcije u životu hrvatskog naroda i narodne osebnosti, kulturne i političke. Ideja slobode duha pojedinca i naroda, sklada općeg i posebnog, prošlog i sadašnjeg, narodnog i univerzalnog, narodnosti i duševnog života naroda svoju će teorijsku formulaciju dobiti u prvim desetljećima 20. stoljeća, u Bazale i njegovim razmatranjima narodnoga bića i narodnosti kao izrazu povijesnosti stanja duševnog života, u njegovoj koncepciji povijesti filozofije i same filozofije (voluntaristički aktivizam).

Drugim riječima, govor je o *pripravnim radnjama* filozofske djelatnosti u disciplinama kao što je etika, estetika, filozofija prava i povijesti (Albely, Starčević, Arnold), te u religioznoj tematici, nadalje u *polaganju temelja znanstvenom, povijesno-kritičkom istraživanju hrvatske nacionalne povijesti*, spomeničke baštine, usporednom formiranju nacionalnog stila u arhitekturi i umjetnom obrtu, nastojanju stvaranja domaće hrvatske škole u umjetnosti, a onda i polaganju temelja *filozofske povijesti* i razvoju *ideje nacionalne filozofije* kao jednog od očitovanja istinskog povijesnog bitka naroda. Kroz povijesno i teorijsko promišljanje odnosa tradicije i moderniteta, kroz cjelokupni corpus narodnjačkih teza u okviru kojih se tematiziraju bitna pitanja zbilje, polažu se osnove hrvatske *filozofske historiografije* kao znanosti.

Oba momenta predstavljaju obzor unutar kojeg se utječu iskazi i nastojanja, nacrti i programi kulturnog, umjetničkog, društvenog, političkog i cjelokupnog duševnog i duhovnog preporoda, kao moguća rješenja izlaska iz »žalosne depresije« (I. Kršnjavi) i »herđavog vremena« za cjelokupni život hrvatskog naroda (A. Starčević).

Od presudnog značenja postaje promišljanje naravi i svojstava vlastitog jezika, »kuće vlastite«, prema Š. Starčeviću, i prvog faktora narodnosti, tog velikog pitanja 19. vijeka (prema Gj. Stj. Deželiću). Ono se javlja kao osnova jezikoslovnih analiza, ali i kao tema filozofskih razmatranja (pitanje primata jezika odnosno mišljenja, njihove međuzavisnosti i jedinstva, *ratio* i *oratio*, nacrt jedne filozofije jezika). Jezikoslovci i filozofi bave se pitanjem bića i biti jezika i njegovom ulogom i značenjem koji on ima za razvoj ljudskog duha u cjelini. *Mišljenje u vlastitu jeziku* zahtijeva stroga pojmovna određenja kao temelja spoznaje. »Svoj jezik (valja) probrati, razlučiti, razjasniti.« (A. Veber)⁵ Posebice se to odnosi na znanstveno mišljenje i točna njegova terminološka određenja. Lj. Vukotinović, primjerice,

raspravljajući o prirodoslovnim teorijama i darvinizmu (1877) ističe potrebu strožeg opredjeljenja izraza i znanstvenog »razlučenja načelah i pojmovah«; u protivnom, upozorava on dalje, može se »poremetiti ciela nauka i iskriviti naše umovanje«. Ta će gledišta postati ishodišnom točkom koja će se fokusirati dalje i svoju implikaciju imati u problematici stručnih pojmovnika kao i u sveukupnoj političkoj i socijalnoj, društvenoj, moralno-etičkoj i pedagoškoj zbilji vremena. U tom smislu postulirat će primjerice A. Veber Tkalčević uzajamnost, *međuzavisnost jezika i misli*: »Jezik se dakle radja u isti čas kad i misli, koje bez njega niti postati, niti se držati nemogu. To je razlog, zašto neki jezici, misliti i govoriti, rieč i smisao istim imenom zovu. Prva je dakle svrha jezika, da se njim razlikuju misli od mislih u samoj svijesti duše naše. Ali često se i to događa, da ona silna množina mislih, u svijest duše neprestano dolazeća, nema više u njoj mjesta: onda nove misli iztjeraju iz svijesti stare, ter jih duša zaboravlja. Ovakove bi misli za uvijek ostale zaboravljene, da nema nječega, što je s njimi bilo u svijesti u isto doba sdruženo; pak bismo svaku zaboravljenu misao morali iznova u svijest uvesti, iznova naučiti. Da se to na neizmjernu štetu napredka nedogodi, čini jezik pomoću riečih, koje bivši u svijesti duše spojene s misli, vraćaju jih u nju natrag, čim se rieč ponovi.«⁶ Ističe se tako potreba razvijanja nauka u svom jeziku, potreba za sabiranjem, utvrđivanjem i uspostavljanjem znanstvenog nazivlja pojedinih struka, prirodoslovlja,⁷ filozofije, teologije, liječništva (I. Dežman), etnologije, umjetnosti, tehnike i drugih (posežući pritom i za pučkim nazivljem, kako to čini primjerice I. Kršnjavi u svom sakupljanju narodnog blaga), nadalje nastojanja za utvrđivanjem odnosa jezika, riječi i misli, svijest o ulozi jezika kao temelja mišljenja, a time i narodne opstojnosti, uporabe jezika u književnosti, mudroslovlju i bogoslovlju, nadalje odnosa jezika i znanosti.

Sa svom sviješću o težini pojedinčeva rada (drugdje to čini skup jezičnih vještaka), u oskudici i nedostatku znanstvenog vokabulara, za razliku od drugih naroda u kojih su najprije razvijene znanosti a potom se pišu rječnici, situacija je u Hrvata obrnuta. Tako Veber Tkalčević napominje kako se u našoj sredini u isto vrijeme morao pisati rječnik i razvijati znanosti;⁸ dodajmo tu i činjenicu otvaranja Akademije u vrijeme kad nema ni dovoljno škola niti učenika, kako primjećuje I. Kršnjavi. U svojim jezikoslovnim studijama, Veber dalje piše. »Tko je iole proučio naš jezik, bit će uvidio, da imamo i silu narodnih rečeh, kojimi se visoke misli točno izrazuju, i mnoštvo formativnih, kojimi se, kad ih tko dobro razumije, svaki

pojam označiti dade.«⁹ U nizu napisa o jeziku katoličke znanosti, u *Zagrebačkom katoličkom listu*, izrijekom se pledira za uporabu domaćeg jezika upravo u filozofskim i teološkim disciplinama, stoga i za njegovanje domaće terminologije, prikladne za »razborito umovanje«, za raziku od uporabe latinskog, karakterističnog za skolastiku: »Narodni jezici postoje, a duh čovječji se u njih naravno kreće, misli, bavi se filozofijom i teologijom — da tako neradi, bilo bi mu proti naravi. — I baš zato, što moramo, kako se zna, misliti u materinskom jeziku, željeti je, a i potrebno je, da se teologičke i filozofičke misli izražuju materinskim jezikom, te se za nje ustanove rieči i uvede postojana, valjana i obćenito odobrena terminologija. /.../ Smrse pojmovah mogoše se s mnogo manje truda i neprilike razmrsiti, znanost se ljepše sjati, i više letjeti u jeziku, u kojem je nije stezala stalna terminologija, u kojem poraba izrazah nemoraše baš biti točna.«¹⁰ Te i druge misli o »oblikobogatom« i apstrakciji nesklonu hrvatskom jeziku (A. Veber), o narodnom jeziku, »okretnom, stalnom, za pojmove vrsnom« (A. Starčević),¹¹ o jeziku kao »ogledalu duha, mjerilu napretka i organu višjega duševnoga života«,¹² i znanostima koje se moraju učvrstiti u narodnim jezicima, potvrđujući tako temelj vlastitosti naroda, ostaju stalnim mjestom razmišljanja mislitelja i pisaca postpreporodnog razdoblja. O tomu svjedoči i nastojanje da se utvrdi točno značenje kako sile novih pojmova, tako i apstraktnih pojmova i time izbjegnu njihove višeznačnosti i razumije njihov smisao (npr. spekulacija /proumak/, priroda, pradu, tvar, pratvar, prostor, vrijeme, nebo, zemlja, duša, zdušnost, tijelo, razum, um, pojav, ideja, zor, svijest, mašta, sjetilnost, čustvo, hotnja, sućnost, svijest, samosvijest, apsolut, subjekt, objekt, narod, narodnost, samostavnik, pridavnik, itd.) i da se dadu definicije termina filozofskog jezika, kao što su transcendentalizam, idealizam, realizam, materijalizam, naturalizam, te upozori na različite uporabe njihovih značenja (gnoseološki, epistemološki, romantički), višeznačnih, odnosno prenesena značenja i krive uporabe termina. Tako će Gj. Stj. Deželić isticati kako je poželjan »sporazumak o smislu rieči i stvari o kojoj je poveden govor tj. da joj se opredieli značenje, da bude jasna«, pri čemu »se hoće osobita oštroumlja, da se svakoj stvari pripadajuće joj bitnosti hitro opaze i nikoja ne zaboravi«,¹³ ili, drugim riječima, nastojanje na uspostavljanju sklada pojmova i opće razumljivosti. Usporedo s time idu i pokušaji sakupljanja rječoslovnih zbirki, riječi i značenja, te samotvornog kovanja vlastitog nazivlja (najposlije rad jezikoslovaca na znanstvenoj terminologiji (Šulekov hrvatsko-njemačko-talijanski

rječnik znanstvenog nazivlja, 1874/5) i uvjerenje njihovih tvoraca o znanostima koje nisu samo proizvod uma nego i pridonose oplemenjivanju uma i ravnanju života, šireg shvaćanja jezika kao izvora sreće naroda, njena čuvanja i razvijanja. Također tomu služe i nauke i upute, pravila »dobrog mišljenja« logičkih priručnika i nastojanja pojačanog razvoja strukovnjaštva kao temelja znanja, kako ga poima Veber Tkalčević u svojim jezikoslovnim i filozofskim raspravama (»Jezik«, »Svećenstvo«).

Zanimljivo je pratiti razmišljanja i stajališta o značenju klasičnih jezika kao modela obrazovanja, njihove uloge u formiranju mišljenja i posebice njihove koristi u nekim znanostima, kao što su fizika, logika, umstveno dušeslovje, te sudbine tih jezika, s obzirom na uvođenje materinskog hrvatskog jezika u znanost. Ona se kreću od umjerenog stajališta o latinskom jeziku kao »tuđem«, premda se ne osporava njegova potreba i korist (primjerice u teologiji, u dogmatici i moralu), kao i njena višestoljetna postojana terminologija. Autor članka »Jezik za katoličku znanost« u Zagrebačkom katoličkom listu (*Polag »Katholika«*) piše: »Latinski, crkveni i mrtav jezik vidi nam se kao posuda, u kojoj bi se filozofija i teologija mogla držati čista, jasna i svim razumljiva; njega kao materinski jezik crkvenoga života mora kršćanska znanost s djetinskim poštovanjem neprestano rabiti; i on nam, kako je vidjeti, jamči za nastavak prošloga i sadanjega istraživanja. Narodni opet jezici vide nam se, da radi svoje sposobnosti za naobražanje, radi moći i okretnosti imaju pravo od znanosti zahtijevati, da jih rabi i obradjuje, pače mislimo, ako se oni nebudu obradjivali za umstvenu znanost, katolička istina neće opet zavladati našom dobom.«¹⁴ Tako se drži, primjerice, da će »um metafiziku, za koju treba dubokoumja, lakše shvatiti u onom jeziku s kojim se od mala upoznao i s njim u svom razvitku bio kao srasao«. Ta će gledišta ići sve do otvorene kritike latinskog humanističkog obrazovanja kao školskog programa, »gimnastike duha« i »uzora ljudske savršenosti«, kako će to formulirati Iso Kršnjavi u prvim desetljećima 20. stoljeća,¹⁵ u okviru svoje reforme školstva, brišući *mrtve* jezike iz osnova organizacije visokog školstva, posebice tipa humanističke gimnazije i uvodeći ih u sustav sveučilišnih studija.

U središtu je prvog aspekta razmatranja osviještenost predstavnika ovog razdoblja o *potrebama* i *zadacima* opće kulturno-prosvjetne, te posebice »umske filozofijske djelatnosti, cilja naporah devetnaestoga stoljeća«, kako to eksplicite naglašava A. Veber Tkalčević, raspravljajući o filozofičkoj i bogoslovnoj učenosti,

mišljenju i njegovom praktičkom životnom udjelovljenju: »Vrieme je jur prispjelo ... da stanemo obdjelavati duševno polje našega naroda«;¹⁶ »Za filozofiju je pokazao vekom slavni Cicero, kako treba umovanje stopiti sa životom, ako nećemo da nam posao ide u vetar. To je ono što nam je u viru sadanjih filozofičkih sanjariah kervavo potrebno.«¹⁷

Ono što će imati utjecaja na intelektualni profil i duhovni habitus, te nastojanja pisatelja i mislitelja poslijeporodnog razdoblja (mnogih filozofa po obrazovanju), koje neki povjesničari kvalificiraju nacionalno-integracijskim (M. Gross),¹⁸ kao i utjecaj na sam razvoj filozofijskog duha, upoznavanje je sa strujanjima i smjerovima u filozofiji i znanosti kulturno i duhovno razvijenijih sredina Europe — herbartovskim logičkim formalizmom, psihologizmom, spekulativnim teizmom i neoskolastikom, s koncepcijama i učenjima Buchnera, Haeckela, Zimmermanna, primjerice —, te uključivanje u polemike i rasprave 70-ih godina u koje se uključuju i filozofi i teolozi, o pozitivnim znanostima i njihovoj metodologiji kao i prirodoslovnim znanostima i prirodnoj filozofiji, posebice oko teorije darvinizma, različitih njegovih shvaćanja i tumačenja, nerazumijevanja i iskrivljavanja, kao i prigovora Darwinovu učenju (A. Wigand, E. Hartmann), borbi stajališta spram teorije descendencije, postanka vrsta, razvoja organizama, selekcije i dr., te materijalističkih ideja (Lj. Vukotinović, S. Brusina, S. Šulek). Pritom, uza svu skromnost rezultata, valja priznati i posebnosti nazora domaćih autora, njihovih teorijskih usmjerenja, stavova i prosudbi, te odmak od nekih dominantnih europskih filozofskih struja i pravaca, kao što je to vulgarni materijalizam, ili herbartizam u području psihologije ili estetike,¹⁹ ili buhnerizam, odnosno suprotstavljanje praznoj, sterilnoj učenosti, »pustari znanja« (J. Draženović), metafizičkoj spekulativnosti klasičnog njemačkog idealizma (primjerice, A. F. Albely o Hegelu i Schellingu govori kao o »misticima«) i njegovom apstraktno složenom pojmovlju, i romantičarskim filozofskim teorijama o narodnosti: »Sramota je, ali istina, da se po Schellingovu titrajućem umstvovanju nalik zračnim pojavom u njemačkom jeziku kroji većina umstvenih pojmovah. Doista žalostvo je gledati onaj kvar, što ga je Hegelova logika opet naniela njemačkomu jeziku u početnih i najprostijih izrazih. *Sein, Dasein, Bewusstsein, Wesen, Begriff* i.t.d. ove i sto drugih njemačkih riečih izgubiše u rukuh toga krivoga novčara u umnom području svoje naravno značenje i odmjerenu si važnost.«²⁰

O odnosu spram moderne europske filozofije ponajbolje svjedoče riječi J. Draženovića iz 1885. g. (»Oni su divanili«): »Što je kadro silnom, najsilnijom moći zaboravi i utjeha vladati svijetom? I ustaliti sreću, uljepšati brigu! Čemu? — zašto da pitamo? Poslije? — Što nas briga! Odatle te, bešćutna starice filozofije, mani suhonjavu ruku od korena nedoglednih časa, štono krije otajnu zbilju naše kolijevke zemlje. Tvoje ukočeno misaono oko kobno zuri u mlađanu dušu u povodu ledene ti ruke. Bezutješan je put kroz pustaru znanja. Šta hasne, svijete, nedohitne niti tvogega umovanja ... Pusti nas! Tvoje grudi prazne su i strane ...«²¹

Jedna od daljnjih posebnosti filozofijske djelatnosti jest utiranje putova i polaganje osnove filozofije povijesti, te pojava radova s područja pojedinih filozofskih i teologijskih disciplina (ontologija, metafizika, logika, spoznajna teorija, etika, psihologija, dijalektika). U bogoslovnim je raspravama težište na dogmatičkoj i apologetičkoj tematici (duh, duša, volja, providnost, vjera). To su rasprave i radovi profesora filozofije, logike i psihologije na Sveučilištu u Zagrebu kao i sjemeništima i visokim teološkim školama u Hrvatskoj i Bosni, i niza autora čiji opus zasijeca u šenoino razdoblje ali i potomje (J. Žerjavić, V. Pacel, J. Glaser, J. Basariček, M. A. Drbal, J. Stadler, F. Kucen, Đ. Puljić, J. Rački, A. Starčević, Đ. Arnold, I. Kršnjavi i dr.).²² Zbog oskudice i nedostataka podobnih vlastitih djela, prevode se djela stranih autora, filozofa, logičara, pedagoga i političkih teoretika i pravnika, pretežito njemačkih i engleskih na čije se doktrine i filozofske principe oslanjaju (sloboda, pravo, jednakost, ćudoređe, zakon), preuzimaju odnosno parafraziraju (primjerice Lotze, Mill, Herbart, Comte, Taine, Buckle, Lyell, Huxley, Schleiden, Spencer, Vogt, Haeckel i dr.), mnoge smatrajući beznačajnim (Krug, Becker, Kluber, Ahrens, Stahl, Wachsmuth, Morgenstern),²³ neke kritiziraju, smatrajući njihova učenja opasnim sanjarijama i apstrakcijama (Buchner, Molechot, K. W. von Humboldt).²⁴

Za povijest hrvatske filozofije značajna su stajališta i koncepcije F. Račkog, I. Kukuljevića Sakcinskog, A. Webera Tkalčevića, M. Makanca, Đ. Arnolda, A. Starčevića, I. Kršnjavog i niza drugih, također i anonimnih autora koji se svojim tekstovima javljaju u hrvatskoj periodici. To su filozofski utemeljene teze o jeziku, ustroju hrvatskog jezika, značenju uvođenja materinskog jezika u znanost,²⁵ o komparativnom studiju jezika, nazivlju, i drugim pitanjima, primjerice humanitetu i etičkim vrijednostima, moralitetu, znanosti, vjeri, umjetnosti, tvornom duhu

naroda i narodnosti, o temeljima narodne povijesti, te raščlambe filozofskih pojmova, kao što je to primjerice duh, duša, sloboda, istina, život.

Ta će se problematika javiti i u povijesno filozofskim raspravama Gj. Stj. Deželića o duši,²⁶ snu,²⁷ bivstvu narodnosti,²⁸ u raspravama o političkoj filozofiji i o praktičkoj filozofiji I. Kršnjavog.²⁹ Većina tih rasprava pisana je popularizatorski i didaktički, sa sviješću njihovih autora o težini i veličini zadaće popularnog priopćavanja znanosti, konkretnog, jednostavnog i jasnog, i samim time dostupnog mnoštvu.³⁰

Zabilježiti je nastojanja i u drugim područjima i filozofijskim disciplinama, primjerice političkoj filozofiji i nacrtu filozofije povijesti. Godine 1872. objavljuje J. Starè svoju »Filosofiju historije« (pod znatnim utjecajem tad ugledne Buckleove »Povijesti civilizacije«). Filozofija povijesti, kao jedna od najširih znanosti, pruža zakone razvoja čovječanstva i tumači uzroke događanja, a filozof je povijesti onaj koji razmatra sve što je u svezi s razvojem čovječanstva, s povjestnicom naroda, a to su vjera, posebice jezik, kao sredstvo tradicije, nadalje običaji, umjetnosti i znanosti, ono u čemu se očituje značaj jednog naroda. Filozof povijesti stoga mora biti i filozof i povjesnik. Posebice pritom Starè ukazuje na značenje i potrebu filozofičkog sravnjivanja jezika, smatrajući ga jednom od najljepših zadaća filozofije. Predmetom filozofijskog razmatranja postaje tako sam život naroda, a filozofija povijesti postaje »dušom povjestnice«. Starè upozorava kako u opseg filozofije povijesti ulaze i mnoge druge znanosti, te kako ta disciplina zahtijeva još mnogo gradiva i pripravnih radnji.³¹

Odnos povijesti i etike bit će jedna od temeljnih preokupacija Đ. Arnolda, točnije prvog razdoblja njegove filozofske djelatnosti. U području estetičke refleksije, valja istaći nauku o krasoslovju V. Macuna, M. Sladovića,³² Ivana Dežmana³³ i Armina Pavića. Značenje starčevićanskih ideja, njegove filozofije države i nacionalne hrvatske države s obzirom na opći filozofijsko-pravni okvir fenomena nacije i države novije europske povijesti tek se u najnovije vrijeme uočava i reafirmira njegova moralna filozofija.³⁴

Znanstvene radnje gimnazijskih programa,³⁵ odvijanje nastave na Sveučilištu (1874), izdanja i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (1867), te Matice hrvatske nastali su iz svijesti o potrebi osnivanja institucija modernog školstva i sveučilišnog obrazovanja za razvoj duhovnog i društvenog života. Tomu

se pridružuju članci i rasprave u časopisu »Neven« i »Vienac« (pokrenut 1869), te mar pojedinaca kojim skupljaju građu za biografske slovnike (Š. Ljubić).³⁶

Bio-bibliografska i leksikografska nastojanja na prikazu »neizkopanih bogatstava«, rezultiraju otkrivanjem nepoznatih imena i djela hrvatske duhovnopovijesne tradicije, prvim pokušajima analiza znanstvenih priloga najodličnijih pojedinaca hrvatskog naroda, hrvatskih klasika, o kojima se znalo malo, površno ili krivo. Sad se prvi put otkriva njihova trajna vrijednost i zasluge za hrvatsku povijest filozofije, književnosti, kulture, umjetnosti. Uz vjekopise i zgodopise hrvatskih književnika i umjetnika,³⁷ pišu se vjekopisi hrvatskih filozofa,³⁸ prirodoslovaca, bogoslova, crkvenih velikodostojnika. O hrvatskim latinistima pišu F. Rački (o Crijeviću),³⁹ te »Priloge za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj«.⁴⁰ I. Kukuljević Sakcinski svoju »historičko-biografsku crtu« o Pavlu Skaliću, već 1854, »gradjaninu zagrebačkom, učenjaku na glasu, svećeniku katoličkom i protestantskom, prvom ministru pruskom, pustolovu smjelom, nazvanom Cagliostro XVI. vieka«,⁴¹ prikazujući njegov život i djelo, premda imajući u ruci tek dva njegova djela. On spominje pritom i filozofske opuse Antuna Vrančića, Andrije Dudića, Matije Vlačića. O Markantunu de Dominisu pišu F. Rački⁴² i Š. Ljubić,⁴³ ovaj potonji i čuveni svoj rječnik slavni ljudi Dalmacije.

O spomenutim i drugim filozofima obznanjuju se prva faktografska znanja, ocjenjuje njihov nauk.⁴⁴ Njihova se djela utvrđuju »ne samo kao trajan spomenik u srcu naroda nego i trajno duševno blago toga naroda, koje se ima čuvati i dalje razvijati«.⁴⁵ Počinje se uviđati potreba i važnost rada na sakupljanju i čuvanju starije hrvatske filozofske rukopisne baštine i tiskanih djela, rasutih po stranim knjižnicama, pismohranama i starinarnicama, i njihovu proučavanju, ne bi li se »na vidjelo iznijeli do sad zanemareni umotvori i svako ime zabilježilo«, pokraj onih »slavnih i svemu svijetu poznatih i mnogih znamenitih, koji su učenomu svijetu jedva po imenu poznati«. Piše to I. Kukuljević Sakcinski, dvadesettri godine prije rektorskoga govora Franje Markovića, prvog profesora praktičke i teoričke filozofije na filozofičko-historičkom Odjelu Mudroslovnog fakulteta, i time naznačuje program budućih istraživanja, posebice hrvatske filozofske baštine, i opći duhovni pravac kojim dalje valja ići. Shvatiti vlastitu prošlost i njeno značenje za izgradnju ljudske budućnosti i napredovanje, moguće je tek u okviru poznavanja vlastitog historijskog razvoja.⁴⁶ I. Kukuljević Sakcinski u članku o Skaliću (u

bilješki broj 37) iskazuje svoje želje, dalekosežno poručujući: »Želiti bi bilo, da se koj književni naš zavod za to pobrine, da sakupi po mogućnosti sva tiskana djela naših slavnih učenjaka, kao što sam bio počeo sabirati djela Matije Flacija Frankovića, sabrav ih preko antikvara iz čitavog svijeta 70 na broju.«⁴⁷ Trebale su, međutim, sazrijeti pretpostavke za takav rad i svijest o vlastitom identitetu, duhovnoj osebnosti, o tomu što imademo i značenju u domaćim i svjetskim okvirima, za spoznaju same svrhe, cilja i smisla takva proučavanja. Zadaća je to namijenjena budućim naraštajima književnika i filozofa, kao i proučavatelja povijesti znanosti.

Prve inicijative za istraživanje i proučavanje, pa u određenoj mjeri i vrednovanje hrvatske filozofske baštine kao *povijesne zadaće, općekulturne, znanstvene i nacionalne*, stoga su dane upravo u postpreporodnom razdoblju. »Kod stogodišnjice Boškovićeve rodjenja god. 1811., hrvatski narod nije se njega spomenuo; budući da tada nije krepko održavao svoje osebnosti duševne, to nije mogao biti ni u krepkoj svezi s cjelinom duševnoga svijeta. Samo čuvanjem i razvijanjem osebnosti svoje i po tom sveze svoje s kosmom duhovnoga svijeta biti će sposoban hrvatski narod dvjestagodišnjicu rodjenja Boškovićeve, godinu 1911., dočekati i uveličati onom podpunom proslavom, koja će moći kazati: Boškovićev duh *živi* u narodu njegovu«, piše, namjenjujući zadatak budućim naraštajima istraživača Boškovićeve djela, Franjo pl. Marković, 1888. godine.⁴⁸

U svom rektorskom govoru, 1881. g., povijesnom prikazu »filosofijskih radnika sinova naše domovine u prošla četiri vijeka od 15. do 18.«, od Franje Petrisa do Rugjera Boškovića, »uresa koja je hrvatski narod dao poviesti svjetske filosofije«, Franjo Marković stavlja na srce sveučilišnoj mladeži zadatke, ujedno i svrhe sveučilišta, njegovanja prave znanosti i odgajanja prave značajnosti — a to je, kako on to formulira, stjecanje domovine misli. Ovu nije moguće zadobiti bez spasavanja filozofijske tradicije iz »mraka zaboravnosti«, nastavlja Marković, i oživljavanja onog najboljeg po čemu hrvatska znanost i filozofija, književnost, kultura i umjetnost, »stupaju u hram umlja svjetskog« (F.M.), po čemu stječu važnost za *narodnu duševnu osebnost*, dobivajući istodobno i *putovnicu za Europu*.

Taj historijski datum iniciranja filozofijskog djelovanja i unapređenja filozofskog života, »colligere dissecta et disjecta membra« — koji Marković gleda kao jedan od mnogih zadataka Sveučilišta, u čijem obzoru vidi i svoju dionicu — običava se smatrati početkom hrvatske filozofske historiografije. Njemu su,

međutim, kako smo ovdje pokušali ukratko pokazati, prethodila nastojanja hrvatskog preporodnog naraštaja, kontinuitet ideja; ideje nacionalne filozofije, domaće jezične tradicije, koju ovi nastavljaju, potrebe razvijanja hrvatskog filozofskog nazivlja i izričaja, oživotvorenja ideje nacionalnog identiteta, kako će se profilirati u Markovićevom »Razvoju i sustavu obćenite estetike« i »Logici«. I uza svu skromnost filozofijske djelatnosti spomenuta razdoblja, ovdje naznačene tek u nekim njenim vidovima, zapaziti je i utvrditi njene zasluge i prednosti: vidno traganje za vlastitim izrazom, ispostavljanje programa kasnijeg razvoja ideja koji svoju osnovu ima u nastojanju upoznavanja toga što imamo, njegovim prikazivanjem, te kritičkom prosudbom i (pre)vrednovanjem filozofijskog i znanstvenog istraživanja.

Do intenzivnijeg rada na filozofiji doći će međutim poslije smrti A. Šenoe, posljednjeg desetljeća 19. st., s naporima F. Markovića (koji postaje rektorom Zagrebačkog sveučilišta iste godine kada umire A. Šenoa), te Đ. Arnolda, uz J. Stadlera, A. Bauera, M. Šrepela, M. Brejera, najposlije A. Bazale, V. Dvornikovića, da spomenemo tek neke od ličnosti hrvatskog filozofskog života s kraja 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća. Njihove radnje naime bit će ogledalo funkcije i mjesta filozofije kao »jedne od najviših komponenata duševne kulture« u Hrvata, biljega zrelosti i dometa njihove kulture, te »doprinosa vlastite filozofske komponente svojoj i čovječanskoj, jednoj kulturi«, riječima V. Dvornikovića.⁴⁹ A te pripreme zahvaljujemo upravo filozofskim nastojanjima i promišljanjima naraštaja preporodnih i poslije preporodnih mislitelja i pisaca.

BILJEŠKE

¹ Rad JAZU, 80.

² Iso Kršnjavi, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, knj. I, Zagreb, 1986, str. 187.

³ »Samo znanost života štujem«, »... filozofirati je najlakše; jer za druge znanosti hoće se knjigah, a za knjige hoće se novacah, a za novce dobiti hoće se. Plato je rekao: da su sve druge stvari samo igraria, a da je najmučnije: naučiti ljude kako živiti«, »Ja volim jednoj istini iskustva, nego li stotinam onih, koje se crpe iz razuma«, u: Ante Starčević, *Izabrani spisi* (prir. B. Jurišić), Zagreb, 1943, str. 92, 79, 379.

⁴ v. P. Barišić, *Koncept filozofije prava Antuna Ferdinanda Albelyja*, »Prilozi za

istraživanje hrvatske filozofske baštine«, 29-30, 1989, str. 161-170.

⁵ A. Veber, *Korist i način predavanja latinskih klasikah*, »Neven«, 35, 1852, str. 553.

⁶ A. Veber, *O slogu hrvatskom*, u: *Djela Adolfa Vebera zagrebačkoga kanonika*, sv. III, Zagreb, 1887, str. 361, 362.

⁷ Ž. Vukasović, *Ništo o hrvatskom nazivlju (nomenklaturi) prirodoslovnih znanosti*, 1860.

⁸ ib., str. 464.

⁹ A. Veber, op. cit., str. 554.

¹⁰ Polag »Katholika« *Jezik za katoličku znanost*, »Zagrebački katolički list«, 42, 1859, str. 332.

¹¹ A. Starčević, »Narod«, u: A. Starčević, *Izabrani spisi*, op. cit., str. 414.

¹² J. J., *Misli o jeziku*, »Neven«, 35, 1855, str. 556.

¹³ Gj. Stj. Deželić, *Duša. Poviestno-filozofička razprava*, Zagreb, 1877, str. 7.

¹⁴ Polag »Katholika«, *Jezik za katoličku znanost*, »Zagrebački katolički list«, 43, 1859, str. 339.

¹⁵ I. Kršnjavi, *Primjedbe uz »Nečela o uređenju srednjih škola u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca« i uz »Nacrt Zakona o narodnim školama u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca«*, Zagreb, 1919.

¹⁶ v. *Djela Adolfa Vebera zagrebačkoga kanonika*, sv. VI, Zagreb, 1889, str. 40.

¹⁷ A. Veber, *Korist i način predavanja latinskih klasikah*, »Neven«, 35, 1852, str. 553.

¹⁸ M. Gross, *O ideološkom sustavu F. Račkoga*, u: Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog Centra JAZU, vol. 9, 1979, str. 3135. O kulturno-znanstvenoj situaciji u Hrvatskoj Šenoinog razdoblja, te posebice sedamdesetih godina, v. također M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, 1992 (pogl. 16, *Građanska kultura*).

¹⁹ Povijesni pregled hrvatske filozofije 19. st. objavljuje 1967. g. Z. Posavac, *Filozofija u Hrvatskoj 19. stoljeća*, »Praxis«, 3, 1967, str. 385-406, a o estetičkim nazorima hrvatskog realizma i stilsko-tematskom kompleksu spomenutog razdoblja, studiju *Estetički nazori hrvatskog realizma*, Rad JAZU, 380, knj. 16, Zagreb, 1978, str. 263-401.

²⁰ Polag »Katholika«, *Jezik za katoličku znanost*, op. cit., 42, 1859, str. 332.

²¹ M. Marjanović, *Naše društvo u beletristici*, u: M. Marjanović, *Hrvatska moderna*, I knj., Zagreb, 1951, str. 258.

²² v. S. Kovač, *Stadler i Bauer o formalnoj logici*, »Filozofska istraživanja«, 15 (1995), sv. 3, str. 599-614.

²³ Gj. Stj. Deželić, *Hrvatska narodnost oliti duša hrvatskoga naroda poviestno-filozofička razprava*, Zagreb, 1879, str. 404.

²⁴ J. J. Strossmayer, *Tri rieči našem Sveučilištu*, Zagrebački katolički list, br. 2, 14. I. 1875, str. 9-12 i dr.

²⁵ A. Veber, *Ustroj našega jezika*, »Neven«, VIII, 1856, str. 215-217: *Istina, O slogu hrvatskom*, u: *Djela Adolfa Vebera zagrebačkoga kanonika*, sv. VI, Zagreb, 1889.

²⁶ Gj. Stj. Deželić, *Duša*, op. cit., Zagreb, 1877.

²⁷ Gj. Stj. Deželić, *San. Poviestno-filozofička razprava*, Zagreb, 1878.

²⁸ Gj. Stj. Deželić, *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda, poviestno-filozofička razprava*, Zagreb, 1879.

- ²⁹ I. Kršnjavi, *Listovi o praktičnoj filozofiji*, »Dragoljub«, br. 23, 1868.
- ³⁰ I. Kršnjavi, *Listovi o praktičnoj filozofiji*, »Dragoljub«, br. 23, 1868, str. 362.
- ³¹ J. Starč, *Filosofija historije*, Izvestje o kraljevskoj visokoj gimnaziji (šestrazrednoj) u Požegi koncem školske godine 1871/72, Požega.
- ³² »Neven«, 14, 16, 1852.
- ³³ »Nauka o ljepoti«, u: I. Dežman, *Izabrani spisi*, Zagreb, 1896.
- ³⁴ O Starčevićевой političkoj filozofiji i o njegovoj pravaškoj filozofiji, teorijskoj i znanstvenoj ulozi i mjestu A. Starčevića u kulturnoj povijesti, te o Starčeviću kao filozofu slobode, v. Pavo Barišić, *Filosofija prava Ante Starčevića*, Zagreb, 1996.
- ³⁵ v. Jagić, *Znanstvene radnje dosadanih gimnazijalnih programa u Hrvatskoj i Slavoniji*, »Književnik«, III, 1866, str. 310-316.
- ³⁶ S. Gliubich, »Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia«, Vienna, Zara, 1856.
- ³⁷ I. Kukuljević Sakcinski, »Slovník umjetnikah jugoslavenskih«, 1858; »Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII. vieka s ove strane Velebita«, 1869.
- ³⁸ F. Marković, »Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda onkraj Velebita u stoljećih XV. do XVIII., 1881.«
- ³⁹ »Starine« JAZU, knj. 4, 1872.
- ⁴⁰ Rad JAZU, knj. 74, 1885.
- ⁴¹ »Neven«, br. 596, 1854, str. 596-599.
- ⁴² »Vienac«, 48-52, 1874.
- ⁴³ *Istoričko-kritička istraživanja o glasovitom Markantunu Dominisu*, »Vienac«, br. 19, 1869.
- ⁴⁴ F. Rački, *Rugjer Josip Bošković*, Rad JAZU, 87, 1887.
- ⁴⁵ F. Marković, *Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića*, Zagreb, 1888.
- ⁴⁶ I. Kukuljević Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, Zagreb, 1858.
- ⁴⁷ »Vienac«, 50, 1875, str. 819.
- ⁴⁸ F. Marković, *Filosofijski rad Rugjera Josipa Boškovića*, Zagreb, 1888, str. 176.
- ⁴⁹ V. Dvorniković, *Savremena filozofija*, Zagreb, 1917, str. 354.